

معماری دوره سامانی

بقعه اسماعیل سامانی

مقدمه

در تاریخ هر کشوری، با گذشت زمان و برخوردار با آداب و رسوم، فرهنگها و هنرهای گوناگون همواره سبکهای خاصی از هنر و بخصوص معماری بوجود می آیند که مطالعه هر کدام از این طریق، خود نشانگر ذوق، سلیقه، استعداد و امکانات آن عصر می باشد.

طبیعی است این آثار در ابنیه در طی قرون متمادی، همواره مورد آسیب و لطمات گوناگون قرار گرفته و شکل اصلی خود را از دست می دهند. اما در این بین، همواره آثاری نیز وجود دارند که از استحکام خوبی برخوردار بوده و تا زمان حاضر، بر جای مانده اند.

آنچه حائز اهمیت است، دسترسی به این آثار می باشد که متأسفانه در مورد ایران، با توجه به تغییر حدود و ثغور، در طی سالیان متمادی، برخی از این آثار به سایر کشورهای همسایه تعلق یافته است.

از جمله می توان از معماری و هنر دوره سامانی، متعلق به اواخر سده سوم هجری - نیمه دوم قرن نهم میلادی - نام برد که از جمله ادوار قابل توجه در تاریخ ایران بوده و موجبات شکوفایی هنر و معماری ایرانی - اسلامی را

فراهم آورده است. اما همانگونه که بعداً ذکر خواهد شد، از این زمان، آثار چندانی در دست نبوده و آنچه در دست است، بنای بقعه اسماعیل سامانی است که امروز در بخارا، در جمهوری ازبکستان شوری قرار دارد.

این بنا، به علت استحکام، طراح و نمای زیبای آن و همچنین از نظر به رفد بودن، همواره مورد توجه بوده و از مشخصات بارز دوره سامانی بشمار می رود. با روی کار آمدن سامانیان در اواخر قرن سوم هجری، نوزایشی اصیل در خراسان - گه بعدها ماوراءالنهر و افغانستان نامیده شد - پدیدار گشت.

در خصوص تکامل تدریجی معماری در اوایل این دوره سامانیان نتیجه گیری کلی مشکل است. از سه قرن اول هجری، بناهای زیادی موجود نیست، در صورتیکه از منابع چنین مستفاد می شود که در این دوره، صدها بنای زیبا و مساجد عالی ساخته می شود.

معماری و بطور کلی هنر، در دوره سامانیان، آمیزه ای بود از سبب پیشین هنری، همراه با ذوق جدید اسلامی که در نتیجه، هنری ایرانی - اسلامی، مهذب و دارای کیفیت عالی، بوجود آورده بود. اما لازم به تذکر است که بعلاوه اشیاء هنری و اینکه برخی از آنها را بطور قطع نمی توان به اصل مکان مشخصی متعلق دانست، تشخیص طرحهای هنری، آسیای مرکزی از طرحها ادوار اسلامی ایران، کمی دشوار است. با توجه به کاوشهای باستان شناسی در

اسیای مرکزی شوروی، می توان به این نکته اشاره نمود که آثار هنری دوره سامانیان، ترکیبی از سنن هنری محلی، سنن ایران دوره سامانی و بیشتر هنر دوره اولیه اسلامی و هنر اسلامی جدیدی که در دوره عباسیان توسعه یافت. نمونه بارز این مکتب جدید اسلامی، آثار مکشوف در شهر ساوه، پایتخت موقت خلفای عباسی است که از این رو، به مکتب ساوه معروف است. مقبره اسماعیل سامانی در بخارا از نمونه های متأثر از این مکتب در ایران دوره سامانی بشمار می رود.

برای آشنایی بیشتر با معماری و تزئینات رایج این عهد، بد نیست که به تأثیر آجر، در این عهد اشاره ای داشته باشیم. بلژعلت شرایط اقلیمی، شکل متداول ساختمان در آسیای مرکزی، بناهای خشتی و گلی بود. در ساختمانهای بزرگتر و بناهای عمومی، خشت خام و آجر، هر دو بگتار می رفته است و معمولاً داخل این بناها را با گچ، سفید می کردند. خاکهای رسی، به سهولت در مناطق مختلف موجود بود و فراوانی خاکی، شکل پذیر، به همراه ملاطی چسبنده و شکل گیری آجر اسانتر می نمود. ساختمان آجری، فاقد ناهمواری های روی سنگ و سختی و سنگینی بوده است. از طرفی، ایجاد بمایی با شکوه و عظیم – که همزمان نوعی لطافت و ظرافت را برای بیننده به همراه داشته باشد – مسئله ای بود که در این دوره، با استفاده از آجر قابل حل بود.

از این رو، می توان گفت که کارگران این زمان، در آجرپزی و آجرکاری کاملاً استاد بودن و در بناهای موجود نیز، نشانی از عجله زیاد، یا بی دقتی که در برخی از ادواز ادوار بعد دیده می شود، مشاهده نمی گردد. در ساختمان بناهای اولیه، تمام توجه به استفاده از بنا نبود، بلکه به آرایش و تزئین اهمیت داده می شود و ارتباطی کامل بین ساختمان و اشکال تزئینی آندیده می شود. این آرایش، تنها تزئین بی تناسب و جداگانه نیست که روی سطح بنا اضافه شده باشد، بلکه نتیجه وحدت واقعی بین مصالح و سبک ساختمان است. همینکه اشکال معماری در تنوع و مقدار، زیاد گردید، معماران متوجه شدند که مقصود از تزئین، اهمیت دادن نقشه اصلی ساختمان است. تکامل آجرکاری برای این مقصود بسیار مناسب بود؛ چنانکه از دیوارهایی که آجر در کمال سادگی استعمال می شد، تا آنهایی که تنوع بی حد، در طرح و نقشها داشت، به خوبی دیده می شود.

بقعه اسماعیل سامانی، این تنوع قریب را به خوبی نشان می دهد. از روی این بنا و برجهای معروف محمود غزنوی در غزنین، چنین استفاد می گردد که از این ناحیه بسوی شمال شرقی بود که طرق گوناگون آجرکاری به سایر نقاط ایران برده شد.

بقعه اسماعیل سامانی

بقعه اسماعیل سامانی در بخارا - که می توان گفت پیش از سال 332 هـ ق 943/م بنا دشه - تقریباً یه شکل مربع کاملی است که دیوارهای خارجی آن، کمی بسوی داخل قایل داشته و طول هر ضلع آم، دو متر است. در گوشه ها، ستونهای مدوری است که در داخل بنا تعبیه گشته، از گوشه های ساختمان و سنگینی بالا بر روی آنها فاشر می آورد. راهروی طاقداری در بالای دیوار دور تا دور ساخته شده و در بالای چهار گوشه بنا، چهار گنبد کوچک واقع گشته است. این دو قسمت، از ساختمان آتشکده اقتباس شده و بیننده را به یاد راهروی پوشیده ای که دور اتاق موج شکل آتشکده ساخته می شد و گنبد کوچکی داشت، می اندازد. این سبک معماری، به چهار طاق معروف است. دیوارهای جانبی بنا، دارای مدخل بزرگ گود رفته و قوس داری است که چهارچوبی با گوشه های راست دارد. از آنجایی که ابنیه ساخته شده در قرون اولیه اسلامی، پس از مدتی فرو ریخته و ویران گشتند، فنونی برای استحکام گنبدها تا پیش از بنای بقعه اسماعیل، کاملاً مورد بهره برداری قرار نگرفته بود. برای اینکه گنبد مدوری روی بنای مکعب شکلی گذاشته شود، راه حلهایی متنوع و تکلف آمیزتری جانشین طاقهای پله پله ای قدیمی شد که در دوره اشکانیان و ساسانیان در گوشه های بنا زده می شود.

بارزترین ویژگی درون بنا، کمر بند انتقال از مربع به گنبد می باشد. این بخش بنا، مرکب از بخشی شانزده ضلعی است که بر شانزده پایه نهاده شده است. پایه های از دو طاق موازی هم ساخته شد و بر نیم طاق عمود تکیه داده که به پیچ غلام گردشی که قسمت بالایی بنا را طی می کند، نزدیک می شود. این طرز بنا، از فشار گنبد به سوی سطوح زیرین کاسته و فاشر آن را تقسیم می نماید. این سبک از معماری، در معماری اروپایی سبک گوتیک به FLYING-BUTTRESS مشهور بوده که در بنای بسیاری از کاتیدرالاتها بکار می رفته است.

همانگونه که در نمای درونی و در نمای کلی این بقعه هماهنگی و قدرت در معماری و طرح بنا به چشم می خورد، در نمای بیرونی نیز چگونگی کاربرد آجرها مورد توجه قرار می گیرد. همانگونه که در گذشته ذکر شد، آجر، نقش مهمی در در تزئینات ساختمان در این عهد داشته است. در این بنا، هر آجر چنان تعبیه گشته که گویی در ترکیب بنا ناپدید می شود. آجرها با گوناگونی و فشردگی کم سابقه ای در معماری بکار برده شده و ترکیب عمیق سایه روشن دیوارها - که تصویری از بافت سبد را تداعی نموده - همانند لفافی است که از انعکاس شدید نور آفتاب جلوگیری می نماید.

لازم به تذکر است، محتملاً بسیاری از تزئینات از کنده کاری روی چوب مشتق گشته اند؛ چرا که روی چوب، هنری است که بطور ممتازی به آسیای مرکزی و به دوره سامانیان تعلق داشته است. این مسئله، تأییدی است بر گفته «اصطخری» که چوب در مساجد این دوره کاربرد داشته است.

همانگونه که در گذشته ذکر شد، بقعه اسماعیلا سامانی، وابستگی هایی با مکتب سامره داشت. از ممیزات مکتب سامره در تزئینات، وجود رویه های محدبی در سطح کم و بیش برجسته برای گچبری می باشد که در این بنا نیز مشهود است. این نکته نیز قابل توجه است که علی رغم هماهنگی در ابعاد بنا، اجزای آن از لحاظ اصول معماری، هماهنگی ندارد. ستونهای چهار گوشه، گنبد های کوچک، غلام گردشی و کمر بند شانزه ضلعی نه در استواری بنا ضروری است و نه بوسیله ساختمان به هم پیوند می یابند، جز اینکه از طردیق یک بستگی دل انگیزی که به واسطه ترکیب آرایش سه هنری پدید می آید، به هم ارتباط می یابد.

می توان گفت با وجودیکه طرح ساختمان تازه نبوده و ریشه در سنت قدیمی سرزمینهای اسلامی اطراف مدیترانه و خاور نزدیک و مکتب سامره دارد، نمای شکوهمند بتا، کاملاً تازه و بدیع بوده و بعلت عدم وجود چنین طرحی، در مساجد سایر نقاط، احتمالاً معماری آن وابسته به هنر کاخها بوده است.

بطور کلی این بنا در پیشرفت معماری و استفاده از مصالح، تأثیر بسیاری بر معماری اسلامی در آینده بخصوص در دوره سلجوقیان در تمام ایران و در دوره تیموریان در بخارا و سمرقند داشته است. بقعه اسماعیل سامانی علی رغم کوچکی، سادگی و تأثیر آن در ظاهر همراه با توازن و تناسب کلی، در مره شاهکارهای معماری ایران قرار دارد.

1: قرن 9-10 میلادی بخارا - مقبره شاه اسماعیل سامانی

1: قرن 9-10 میلادی بخارا - مقبره شاه اسماعیل سامانی. ابوابراهین اسماعیل بن احمد سامانی دومین امیر و نخستین پادشاه مستقل سامانی است که در دهه های آخر سده نهم میلادی بر تمام ماوراء النهر حکومت می کرد. وی که در تاریخ به عنوان پادشاهی شایسته و دادگر شناخته شده از پایه گذاران فارسی دری بود و در امر ترویج این زبان شیوا خدمات شایانی نموده است. بنای این مقبره که به صورت مقبره خانوادگی سامانیان درآمده از نمونه های درخشان معماری قرن دهم میلادی و شاید قدیمی ترین بنای به جا مانده از تاریخ پرافتخار اسلام در این منطقه است. با آن که حدود هزار و صد سال از عمر این ساختمان می گذرد، ولی تازگی اندام و شادابی آجرها حیرت آور است. این بنای مکعب شکل که طول هر ضلعش $7/2$ متر است، گنبدی تشمه کروی که بر پایه هشت پهلو استوار است، بر بالای خود داشته و از

چهار طرف باز است و هوا می گیرد. گمان می رود این مقبره چهار دهنه از معماری ایران پیش از اسلام مایه گرفته است. وای آن چه در این ساختمان بیش تر جلوه می کند، استفاده از آجر پخته در ساختمان این بنای بی نظیر است.

3: قرن 9-10 بخارا مقبره شاه اسماعیل سامانی، نمای قسمت فوقانی دیوارهای بیرونی. با توجه به وضع اقلیمی بخارا، بنای مقبره به صورت چاردری است که رو به چهار جهت باز است و در قسمت فوقانی سقف نیز هواکش های طبیعی تعبیه شده است. سطح برجسته و منقش نمای خارجی مقبره که از آجر است با طرح های پیچیده و مشبک تزئین شده و بر بالای سردرهای ورودی نقش هایی از خورشید و ستارگان با آجر کار شده که نمایانگر نفوذ فرهنگ ایران در این منطقه است. اندازه های متناسب و موزون بنای مقبره در کنار آرایش آجرها و طرح مشبکی که در تزئینات و نما در این ساختمان به کار گرفته شده از نظر هنر معماری و ساختمانی به حق بی نظیر شمرده می شود.

بخارا

اگر بخواهیم همه شعرهایی را که در هجو بخارا سروده شده بیاوریم مطلب به دارازا می کشد، برای نمونه آنچه در اینجا آورده شد کافی است.

بناهای معتبر بخارا

یکی از بناهای مهم شهر بخارا دیوار بزرگ آن است، تحقیقی که فری در این باره کرده می گوید: «این دیوار مسلماً قبل از قرن پنجم میلادی وجود داشته است، زیرا بعد از شکست هفتالیان از بهرام و نفوذ ایرانیها در آسیای مرکزی، به هقیده باستان شناسان روی دیوار بزرگ دور واحه بخارا بنای عظیمی ساخته شده است.» بنا به گفته قزوینی طول این دیوار دوازده فرسنگ برآورد شده است. و این دیوار را بواسطه قدمتی که دارد از روی طنز لقب کمپیر یعنی پیرزن داده اند، این دیوار در روزگار سامانیان رو بویرانی نهاد ولی همه آن منهدم نگشت. بطوری که استخری می نویسد: «... هیچ شهر دیگری در شرق جهان استحکام استحكاماتی نظیر بخارا نداشت، نه تنها شهر دارای بنای مستحکمی بود، بلکه ارک، یعنی مقر حکومت نیز استحکامات دفاعی منحصر بفردی داشت...»

ملازاده در تاریخ خود که در اوایل قرن نهم هجری تألیف شده، بسیاری از بناهای عظیم گورها و مقابر دانشمندان و زهادی را که در بخارا، مدفونند بخصوص مقابر خاندان سامانی را نام برد. که ذکر آنها در اینجا ضروری نیست فقط می گوییم که: مقبره اسماعیل سامانی که در تاریخ معماری اسلامی از بناهای مهم بشمار می رود، هم اکنون هم در بخارای کنونی جلب نظر

جهانگردان را می کند، این بنا ظاهراً کمی بعد از وفات اسماعیل یعنی سال 290 هـ ساخته شده است، این مقبره زیبا که با آجرهای به رنگ روشن بنا شده و سبک معماری پیش از اسلام آسیای مرکزی را به بهترین وجهی می نمایاند، ممکن است مقبره خانوادگی آخرین امرای سامانی بوده شاد، اما در هر صورت این بنا از دوره سامانیان باقی مانده است .